

TERMINOLOGIJS ISTORIJA

Stasys KEINYS

Lietuvių kalbos institutas

1901 m. PETRO KRIAUSAIČIO „LIETUVIŠKOS KALBOS GRAMATIKOS“ KALBOS MOKSLO TERMINAI

Pirmais XX a. metais, kaip matyti iš Lietuvos bibliografijos, buvo išleistos 134 lietuviškos knygos¹. Dar keliolikos pačiame XIX a. gale ir XX a. pradžioje išėjusių knygų bei knygelių tikslūs leidimo metai nežinomi², tad bent keletas jų gali tekti ir tiems 1901 metams. Sprendžiant iš antraščių, panašiai trečdalis tų metų knygų buvo skirtas vien tikybės dalykams, apie dešimt – mokslui populiarinti. Iš pastarųjų verta paminėti A. Gyčio „Geologiją“ (vertė St. Matulaitis), V. Lunkevičiaus „Iš kur atsirado musu naminiai gyvuliai ir auginami augmenys“ ir „Kaip gyvena augmenys“ (abi vertė ir rengė J. Adomaitis-Šernas), St. Matulaičio „Kaip sutaisytas žmogaus kunas“, J. Nusbaum-Hilorovičiaus „Biologia, arba mokslas apie gyvus daiktus“ (vertė J. Adomaitis-Šernas), Pr. Mašiotų iš svetimų kalbų verstus „Pasi-kalbėjimus apie dangų ir žemę“ ir A. Vileišio „Kas tai yra dirbama žemė? Kaip ji atsirado, kokie yra jos skyriai ir kaip juos pažinti?“ bei „Trumpi šneka apie limpančias ligas ir kaip nuo jų apsiginti?“ Visos šios knygos, be A. Vileišio knygelių, buvo išleistos Amerikoje (A. Vileišio – Tilžėje). Be to, Amerikoje išėjo A. Janulaičio sutrumpintai verstas E. Roemerio (Remerio) darbas „Baudžiava Lietuvoje“.

Derlius nedidelis. Bet juk tai tebebuvo spaudos draudimo metas, o, be to, ir apskritai neseniai (1891 m.) per metus išleidžiamų lietuviškų knygų skaičius tebuvo perkopęs šimtą³.

¹ Lietuvos TSR bibliografija: Knygos lietuvių kalba [1862–1904] 2 (2), Vilnius, 1988, 844.

² Ten pat, 469–478.

³ Ten pat. Dar žr.: Lietuvos TSR bibliografija: Knygos lietuvių kalba [1547–1861] 1, Vilnius, 1969, 550–574.

Kiekviena iš tų prieš šimtą metų išleistų knygų gali būti savaip svarbi ir įdomi tiek mūsų kultūrai ir mokslui, tiek kalbai bei terminologijai. Tačiau šį kartą ypač rūpi viena iš trijų kalbos dalykams skirtų tais metais išleistų knygų (beje, vienintelė lietuviškai) – „Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir skaitytojams vadovėlis. Parašė Petras Kriaušaitis. Tilžėje 1901. Spauzdinta pas Otto v. Mauderode“ (tai visi jos viršelio ir antraštinio puslapio žodžiai)⁴. Mat šios 88 (+4) didelių puslapių knygos vaidmuo kuriant dabartinę bendrinę kalbą yra toks didelis, kad ji visuomet bus minima ne tik lietuvių kalbotyros ar gramatikų, bet ir pačios kalbos istorijoje. Kultūrine verte ji prilygsta pirmajai lietuvių kalbos gramatikai – D. Kleino „Grammatica Litvanica“ (Karaliaučius, 1653). Tai dėl to, kad „Lietuviškos kalbos gramatika“ yra pirmoji norminamoji lietuviška dabartinės bendrinės lietuvių kalbos gramatika. Joje galutinai buvo nustatytas tartinis bendrinės kalbos pamatas („šitos gramatikos kalba bus „pa-prastoji suvalkiečių tarmė“, tik bus ji, kur reikiant, ir kitomis tarmėmis sustiprinama ir suremiama“⁵), pabrėžta labai svarbi kalbos savitumui išsaugoti šnekamosios žmonių kalbos pirmenybė (kartu pastebėta, kad „prie žodžių ir reiškinių [„žodžių junginių“ – St. K.] tikrai lietuviškų, vartojamų tarp žmonių nuo senų-senovės, yra mūsų šnekamojoje kalboje daug ir šiukšlių. Tos šiukšlės reikia mokėti atskirti nuo grūdų, nes gramatikai tiktai žmonių kalbos grūdai tereikėtų suvartoti“⁶), pasiteisinta dėl gramatikoje esančių svyrinėjimų („Mūsų rašomoji kalba teip dar neišdirbta, jos rašyba teip nevienoda, juog tvirti įstatymai jai duoti tuo-tarpu yra labai sunku. Reikia visuomet minėti, kad ir kitų tautų gramatikose, nors jų rašenybė daug daugiau išdirb-

⁴ Taip pat Tilžėje buvo išspausdintos ir tos dvi kitos knygos – antras J. Šykopo (Schiekoppo) „Litauische Elementar-Grammatik“ pirmos dalies leidimas (tai voikiška F. Kuršaičio gramatikos santrauka) ir Karaliaučiaus Alberto universiteto Filosofijos fakultete gintos V. Gaigalaičio daktaro disertacijos „Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573“ antra dalis (žodžių daryba, linksniavimas, teksto pavyzdžiai, žodynas). Be to, tais metais išėjo pora elementorių.

⁵ Kriaušaitis P. [Jablonskis J.]. *Lietuviškos kalbos gramatika*, Tilžė, 1901, 2.

⁶ Ten pat, 1.

ta, yra nemaža visokių svyrinėjimų⁷). Ta gramatika buvo be galo svarbus ir reikšmingas anuomet sparčiai kuriamos, ugdomos bei augančios bendrinės kalbos teikybės žingsnis, taip pat rašybos pavyzdys. Jos ypatumai ir vaidmuo ne kartą ir ne vieno yra tyrinėti ar bent apžvelgti ir įvertinti⁸. Itin plačiai ją aptarė didžiausias J. Jablonskio tyrinėtojas A. Piročkinas savo knygoje „Prie bendrinės kalbos ištakų“.

Į istoriją šis J. Jablonskio darbas⁹ įėjo su kalbos pavadinimo būdvardžiu – mūsų kalba knygos antraštėje vadinama *lietuviška kalba*. Pats jis vėliau tai ištaisė – 1911 m. buvo išleista „Lietuvių kalbos sintaksė“, o 1918 (1919) ir 1922 m. svarbiausias jo gramatikos srities darbas vadinasi „Lietuvių kalbos gramatika“ – ir paaiškino, 1912 m. „Vilties“ laikraštyje rašydamas: „Kaz. Jaunius ir po jo P. Kriaušaitis rašė kitados *lietuviškus* kalbamokslus, *lietuviškos* kalbos gramatikas; vėliaus, daug geriaus pramokusiu *žmonių* kalbos, išdrįso abu rašyti ir „*lietuvių* kalbos gramatikas“; dabar K. Būga, P. Kriaušaitis, J. Šlapelis, Rygiškių Jonas ... ėmė visi „*lietuvių* kalbos žodynus, gramatikas, sintaksės“ rašyti. „*Lietuviškas* žodynas, *lietuviška* gramatika“ būtų vien vadovėliai, kurie parašyti lietuviškai“¹⁰. Beje, su būdvardžiu sudarytas kalbos įvardijimas tevertojamas tik kalbamos gramatikos antraštėje. Jau pirmu prakalbos sakiniu tokio kalbos vadinimo atsisakyta – „Lietuviška gramatika yra mokslas apie *lietuvių kalbos* [paryškinta mano – St. K.] įstatymus ir ypatybes“¹¹. Toliau irgi vartojama *lietuvių kalba* 28, 69, 76¹², *rusų kalba* 28, 63, taip pat su daugiskaitos

⁷ Ten pat, 2.

⁸ Iš svarbesnių darbų minėtini šie: Palionis J. J. Jablonskis ir jo lietuvių kalbos vadovėliai. – Kn.: Jablonskis J. *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius, 1957, 17, 23–32; Piročkinas A. *Prie bendrinės kalbos ištakų: J. Jablonskio gyvenimas ir darbai 1860–1904*, Vilnius, 1977, 147–175; Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija: Iki 1940 m.*, Vilnius, 1979, 193–195. J. Jablonskio vartotus terminus filologijos mokslų kandidato disertacijoje „Lietuvių kalbotyros terminų istorija“ (mašininraštis; Vilnius, 1961) yra panagrinėjęs A. Balašaitis.

⁹ Dėl P. Avižonio vaidmens rengiant šią gramatiką žr. ankstesnėje išnašoje minimus darbus ir juose nurodytą literatūrą.

¹⁰ *Jablonskio raštai* 4, Kaunas, 1935, 91.

¹¹ Kriaušaitis P. Min. veik., 1.

¹² Šalia pavyzdžių parašyti skaičiai visur šiame straipsnyje rodo „Lietuviškos kalbos gramatikos“ (Tilžė, 1901) puslapius, iš kurių tie pavyzdžiai pateikiami.

kilmininku sudaryti tarmių ir jų kalbos reiškinių pavadinimai, pvz.: *augštaičių tarmės* 47, *rytiečių tarmės* 64, *žemaičių tarmės* 36, *žemaičių veiksmazodis* 30 ir kt., bet plg. ir *lietuviška gramatika* 1, 69, *slaviškos kalbos* 65, *žemaitiški sakiniai* 61. Šiaip ar taip *lietuviška kalba* kiokso, rodos, tik gramatikos antraštėje kaip šlakas švariame lape. Iš to matyti, jog jau tuomet labai mažai tetrūko, kad ir gramatikos antraštėje tviskėtų *lietuvių*, o ne *lietuviška kalba*.

Toliau šiame straipsnyje apžvelgiami „Lietuviškos kalbos gramatikos“ terminai. Iš viso knygoje yra vartojama netoli 300 skirtingų kalbotyros terminų, neskaitant nomenklatūriniais pavadinimais laikytinų paskirų smulkių lyčių, konkrečių žodžių dalių įvardijimų, atskirų kalbų ir tarmių pavadinimų ir kt., pvz.: *augštesniojo laipsnio galūnė* 20, *dviskaitos naudininkas* 18, *pereito apsakomojo laiko veiksmavardis* „būtojo kartinio laiko dalyvis“ 33, *pirmoji būsimajo laiko ypata* „pirmasis būsimajo laiko asmuo“ 33, *pirmojo linksniavimo daiktavardis* 10, *trečiojo linksniavimo būdvardis* 18, *lietuvių kalba* 1, *rytinių augštaičių tarmės* 5, *rusų kalba* 28, *saulėtekinių žemaičių tarmės* 26, *žemaičių tarmės* 34 ir kt.

1901, „Lietuviškos kalbos gramatikos“ išleidimo, metai tebebuvo spartaus dabartinės bendrinės kalbos kūrimo laikas. Daug kas tuomet dar buvo nenusistovėję, taip pat ir terminai. Ir pats J. Jablonskis, vis plačiau įsitraukdamas į kalbos darbą, sparčiai brendo kaip kalbos teikybinkas. Dėl to nereikėtų stebėtis, kad daugmaž pusė „Lietuviškos kalbos gramatikos“ terminų neįsigalėjo, beje, beveik visi tie neįsigalėjusieji terminai nepateko ir į vėlesnes paties J. Jablonskio gramatikas.

Iš karto į akis krinta apskritai J. Jablonskiui būdingas vartojamų terminų lietuviškumas. Čia tepavartota tik keletas tarptautiniais vadinamų terminų – *forma* 7, *grafika* 84, *gramatika* 1, *infinityvas* 71 (vienintelį kartą kartu su visur kitur vartojamu terminu *nereiškiamasis sakymas*) ir *sintaksis* 69 (*sintaksio* 75), tad iš viso apie 1,5%. Beveik nėra sudėtinių terminų (pastebėtas tik *žodžio formos* 7), kuriuose būtų skolintų žodžių. Terminologijos lietuviškumas yra esminis J. Jablonskio ir jo mokyklos bruožas, ir labai aiškus jis jau pirmoje jo gramatikoje. Skaitytojui tikriausiai pasirodys didelė netikėtība, bet tikras dalykas, kad pačiame XX a. gale yra tekę recenzuoti kitos srities

beveik pusės tūkstančio terminų žodyną, kuriame tebuvo vos apie 1,5% neskolintų terminų. Kokia požiūrio į terminologijos ir apskritai žodyno šaltinius priešybė!

Su tarptautinių terminų vartoseną, matyt, galima sieti dažnokai gramatikoje šalia lietuviško termino skliausteliuose prirašytą lotynišką pavadinimą. Lotyniški terminai yra pridėti beveik prie trečdaliao lietuviškų terminų (dažniausiai tik pirmą kartą pavartojant tą lietuvišką terminą ir tik iš nelaimės kuris taip pateiktas porą ar trejetą kartų labai skirtingose vietose) – prie kalbos dalių, reikšminių įvardžių ir veiksmažodžių skyrių, kaitybos būdų, daugelio lyčių (linksnų, laipsnių, nuosakų, laikų, rūšių), sakinio dalių, kai kurių pasakymų ir kt. pavadinimų. Daugelis tų lotyniškų terminų ir dabar kalbos moksle, ypač kalbos istorijos darbuose, vartojami kaip tikri tarptautiniai terminai, aplietuvinti arba neaplietuvinti. Pvz.:

1) fonetikos terminai *balsės* (vocales) 3, *pusbalsės* (semivocales) 3, *priebalsės* (consonantes) 3, *skiemuo* (syllaba) 3 (lotynų kalbos *syllaba* yra skolinys iš graikų *συλλαβή*);

2) morfologijos terminai *daiktavardis* (Nomen substantivum) 8, *būdvardis* (nomen adiectivum) 15, *skaitvardis* (nomen numerale) 20, *išvardis* (pronomen) 22, *veiksmažodis* (verbum) 27, *prieveiksmis* (adverbium) 55, *prielinksnis* (praepositio, postpositio) 58, *sąjunga* (coniunctio) 67, *jausmažodis* (Interiectio) 69; *ypatiniai išvardžiai* (pronomina personalia) 23, *grįžtamasis išvardis* (pr. reflexivum) 23, *savinamieji*¹³ *išvardžiai* (pr. possessiva) 24, *rodomieji išvardžiai* (pr. demonstrativa) 24, *klausiamieji išvardžiai* (pr. interrogativa) 26, *apsakomieji išvardžiai* (pr. relativa) 26, *nereiškiamieji išvardžiai* (pr. indefinita) 27; *veiksmas* (actio) 27, *stovis* (status) „būsena“ 27, *priežastiniai veiksmažodžiai* (verba causativa) 53, *priežastiniai neveikiamosios prasmės veiksmažodžiai* (verba passivo-causativa) 53, *priežastiniai veikiamosios prasmės žodžiai* [veiksmažodžiai – St. K.] (verba activo-causativa) 54, *tankinamieji veiksmažodžiai* (verba frequentati-

¹³ Gramatikoje įvardžiuotinių vyriškosios giminės lyčių daugiskaitos vardininko galūnė yra *-ieji*, tačiau daugelio terminų tas linksnis nepavartotas. Bet ir tokiais atvejais čia tas linksnis pateikiamas su toje gramatikoje įprasta galūne. Nekeičiama ir gramatikoje vartojama terminų rašyba.

va) 54; *linksniavimas* (declinatio) 8, (*veiksmazodžių*) *sajungojimas* (coniugatio) 28; *linksniai* (casus)¹⁴ 8, *laipsniai* (gradus)¹⁴ 20, *skaičiai* arba *skaitliai* (numeri) 28, *ypatos* (personae) 28, *laikai* (tempora), *rūšys* (genera) 28, *sakomieji būdai* arba *sakymai* (modi) 28 (šiaip visur kitur prireikus vartojamas terminas *sakymas*); *vardininkas* (casus nominativus) 8, *šauksmininkas* (c. vocativus) 8, *kiltininkas* (c. genitivus) 8, *naudininkas* (c. dativus) 9, *priekininkas* (c. accusativus) 9, *įra[n]kininkas* (c. instrumentalis) 9, *vietininkas* *netikrasis* arba *antrasis* (c. locativus) 9; *nelyginamasis* arba *pirmasis laipsnis* (gradus positivus) 20, *augštesnysis* arba *antrasis laipsnis* (gradus comparativus) 20, *augščiausiasis* arba *trečiasis laipsnis* (gradus superlativus) 20; *reiškiamasis sakymas* (m[odus] indicativus) 28, *liepiamasis sakymas* (m. imperativus) 29, *geidžiamasis sakymas* (m. optativus) 29, *leidžiamasis sakymas* (m. permissivus) 29, *tariamasis* arba *sukalbamasis sakymas* (m. conditionalis, potentialis) 29, *meldžiamasis sakymas* (m. orativus) 29, *neriškiamasis sakymas* (m. infinitivus) 29, *siekiamasis sakymas* (supinum) 29; *pereinamasis laikas* (t[empus] praesens) 30, *pereitas pasakojamasis laikas* (t. praeteritum narrativum, aoristus) „būtas is kartinis laikas“ 30, *pereitas paprastasis laikas* (t. praeteritum frequentativum) „būtas is dažninis laikas“ 30, *būsimasis laikas* (t. futurum simplex) 30, *pereinamas atliktasis laikas* (t. perfectum praesens, praesens resultativum) 31 (pvz.: *esu neštas, esi matęs*), *pereitas mėgintasis laikas* (t. praeteritum de conatu) 31 (pvz.: *buvau beeinąs*), *pereitas atliktasis laikas* (t. plusquamperfectum, praeteritum resultativum) 31 (pvz.: *buvo įsakęs*), *būsimas atliktasis laikas* (t. futurum exactum, futurum resultativum) 32 (pvz.: *būsiu atsigulęs*); *jungiamasis veiksmazodis* (verbum copulativum) „pagalbinis veiksmazodis“ 29, *veiksmavardžiai* (participia) 19, 28, *linksniuojamieji veiksmavardžiai* (participia declinabilia) 29, *linksniuojamieji veikiamieji veiksmavardžiai* (participia activa declinabilia) 33, *linksniuojamieji neveikiamieji veiksmavardžiai* (participia passiva declinabilia) 34, *neveikiamieji veiksmavardžiai* (participia passiva) 80, *neveikiamas būtinasis veiksmavardis* (participi-

¹⁴ Taip (lietuviškas terminas daugiskaita, lotyniškas vienaskaita) pateikta gramatikoje.

pium passivum necessitatis, gerundivum) „reikiamybės dalyvis“ 34, *nelinksniuojamieji veikiamieji veiksmažodžiai* (participia activa absoluta) „padalyviai“ 34, *bendrалаikis veiksmažodis* (participium con-temporale activum) „pusdalyvis“ 33; *veikiamoji rūšis* (genus activum) 35, *grįžtamoji rūšis* (genus reflexivum) 35, *neveikiamoji rūšis* (genus passivum) 35; *nepereinamieji veiksmažodžiai* (verba intransitiva) 80;

3) sintaksės terminai *veiksnys* (subiectum) 9, 72, *tarinys* (praedica-tum) 72, 75, *priedėlis* (attributum) „pažyminys“ 75, *darinys* (obiec-tum) „papildinys“ 35, 71, *tiesusis darinys* (p[r]oximum obiectum) „tiesioginis papildinys“ 9, 28 (su sinonimu *artimasis darinys*), *artimasis darinys* (proximum obiectum) 75, *apystova* (Umstand; circumstantia) „aplinkybė“ 79, *nestačioji kalba* (oratio obliqua) „netiesioginė kalba“ 77, *[reiškinys]* „*vardininkas su nereiškiamuju sakymu*“ (nominativus cum infinitivo) 72 ir *reiškinys* „*naudininkas su nereiškiamuju sakymu*“ (dativus cum infinitivo) 71.

Be paminėtųjų terminų, iš pavyzdžių galima suprasti, kad padalyviai yra pavadinti ne tik *nelinksniuojamaisiais veikiamaisiais veiksmažodžiais* (participia activa absoluta) 34, bet ir *nelinksniuojamaisiais veiksmažodžiais* (participia absoluta) 80, nors šiaip jau pastarasis įvardijimas tiktų padalyviams kartu su pusedalyviais. Keletu atvejų lietuviško termino nėra pateikta, tėra tik paaiškinimas su po to pridėtu lotynišku terminu, pvz.: 1) „Ir iš nepereinamųjų veiksmažodžių padaromi priežastiniai žodžiai, tik jie visada turi pradedamąją prasmę (v. inchoativo-causativa)“ (p. 54). 2) „Priežastiniai neveikiamosios prasmės veiksmažodžiai (verba passivo-causativa) yra padaromi iš kelių neveikiamųjų žodžių (*sverdėti, skėldėti*) ir visokių veikiamųjų pereinamosios prasmės (v. transitiva)“ (p. 53). Šiuo atveju lietuviško termino nėra tik pateiktame sakinyje, o šiaip *verba transitiva* atitinkmuo *pereinamieji veiksmažodžiai* gramatikoje yra vartojamas (p. 28 ir kt.). 3) „Jei apystovos veiksmą, išreiškiamą veiksmažodžiu, atlieka ne sakinio veiksnys, bet kitas koks daiktas, aiškiai išreikštas sakinyje, tad daiktas, kuris atlieka veiksmažodžiu išreikštą apystovos veiksmą, vartojamas naudininko linksnyje, pati veiksmažodinė apystova prie jo tegali būti nelinksniuojamasis veiksmažodis (dativus absolutus)“ (p. 80).

Kodėl J. Jablonskis taip palyginti dažnai šalia lietuviškų dėjo loty-

niškus terminus? Neužmirština, kad anuo metu lietuvių gramatikos terminai buvo dar nenusistovėję, ne vienas gramatikos rašytojas var-tojo nemažai savo darybos terminų. Tad lotyniški terminai čia aiškiai atstoja reikšmių paaiškinimus, kuriuos daugelis mokinių, studentų bei šviesuolių, mokyklose mokęsi lotynų kalbos, lengvai suprato. Nors galbūt daug kam dabar, po šimto metų, tai pasirodys keista, bet anuo-met tie lotyniški terminai buvo raktas lietuviškiesiems suprasti (tiesą sakant, to vaidmens nėra visai nustoję ir dabar). Be to, pats J. Jab-lonskis buvo klasikinių kalbų specialistas, ilgokai gimnazijose dėstęs lotynų kalbą, tad lotyniški terminai jam buvo visai įprasti.

Keletu atvejų gramatikos gale yra įdėti ne lotynų, o vokiečių kal-bos atitikmenys, pvz.: 1) „Jei įvedamasis sakinytis yra atleidžiamas (Concessivsatz) arba turi atleidžiamąjį sakinio prasmę, tad tikrasis sakinytis [„pagrindinis sakinytis“ – St. K.], po jo statomas, turi dažnai sąjungą *vienok, tik (tik)*“ (p. 68). 2) „Jausmažodžiai, ypačiai *g a r s a - ž o d ž i a i* (Nachahmungswörter), yra labai dažnai vartojami šneka-mojoje kalboje“ (p. 69). 3) „Prie veiksmožodžio, vartojamo sudėti-niam tariniui išreikšti, dažnai esti visi tie išvardžiai ir prieveiksmiai, kuriais įvedame ištisus sakinius, vartojamus veiksnio ir darinio vie-toje (in Subjekt- und Objektsätzen)“ (p. 76). 4) Ir pagaliau prie sin-taksės pavyzdžių aukščiau jau minėtas vienintelis atvejis, kai lietu-viškas „aplinkybės“ terminas paaiškintas vokiečių ir lotynų kalbų ati-tikmenimis – *apystova* (Umstand; circumstantia) 79. Jų dėjimo į gra-matiką priežastys, be abejo, tos pačios – paaiškinama termino ar pa-sakymo (trečiame sakinyje) prasmė.

Dėmesį patraukia, kad „Lietuviškos kalbos gramatikoje“ mažai tėra terminų sinonimų. Nuosekliai jie dėti tik prie savarankiškųjų kalbos dalių pavadinimų, pvz.: *daiktavardis* (daiktininkas) 8, *būdvar-dis* (būdininkas) 8, *skaitvardis* (skaitininkas, skaitlininkas) 20, *išvar-dis* (vardavietė) 8, *veiksmožodis* (veiksminkas) 8, 19, 27, o kiti ko-kių aiškesnių grupelių nesudaro, pvz.: *augščiausiasis* arba *trečiasis laips-nis* 20, *augštesnysis* arba *antrasis laipsnis* 20, *grįžtamasis* arba *savyveiks-mis veiksmožodis* „sągrąžinis veiksmožodis“ 28, *infinityvas* arba *ne-reiškiamasis sakymas* 71, *nelyginamasis* arba *pirmasis laipsnis* 20, *ne-tikrieji* arba *prieveiksminiai prielinksniai* „naujybiniai prielinksniai“ 59, *netikrosios* arba *mišriosios dvibalsės* 4, *prielinksnis* ir *prievardis* 58,

sajungojimas arba *laikavimas* „asmenavimas“ 28, *sakomieji būdai* arba *sakymai* „nuosakos“ 28 (čia pat greta pateikta ir atbulai), *skaičiai* arba *skaitliai* 28, 9 (vns.), *tariamasis* arba *sukalbamasis sakymas* „tariamoji nuosaka“ 29, *vientisi* arba *nedvilypuoti būdvardžiai* „paprastieji būdvardžiai“ 15, *vietininkas netikrasis* arba *antrasis* „einamasis vidaus vietininkas“ 9 (p. 61 šalia *antrojo vietininko* skliausteliuose prirašytą *siekiamąjį linksnį* kažin ar tiktų laikyti dar vienu to linksnio pavadinimu – per daug skiriasi nuo kitų gramatikos tos rūšies terminų; čia greičiausiai tesama paaiškinimo), *vietininkas tikrasis* arba *pirmasis* „esamasis vidaus vietininkas“ 9. Šiaip gramatikoje iš tų susietųjų sinonimų tevertojamas vienas kuris, dažniausiai pirmas parašytasis (gal tik be minėtų terminų *infinityvas*, *sakomasis būdas* ir *netikrasis vietininkas*, o tas *tikrasis vietininkas* paprastai vadinamas vien *vietininku*). Rasi nenuosekliausiai įvardijamas „tiesioginis papildinys“ – *tiesusis darinys* 9, *tiesusis* arba *artimasis darinys* 28, *artimasis darinys* 28, 75 ir pagaliau vėl *tiesusis darinys* 80. Beje, kodėl yra pateikti tie pagrindinių terminų antrininkai, reikėtų tam tyčia patyrinėti. Dabar galima tik tarti, kad vienas iš tų sinonimų galėjo būti buvęs J. Jablonskiui žinomas iš kitų šaltinių (kaip kad *savyveiksmis* iš K. Jauniaus), bet dėl šio ar to netikęs, nes šiaip pačiam, kad ir retkarčiais, sudarinėti po du terminus tam pačiam reikalui lyg ir nebūtų prasmės. Tad ir tie dedami sinonimai bus turėję padėti susigaudyti gramatikos skaitytojams, vartojusiems ar bent regėjusiems pavartotus kitokius terminus.

Pridurtina, kad yra keletas pačioje gramatikoje nesusietų sinonimiškų terminų, pvz.: *begarsės priebalsės* 6 ir *bebalsės priebalsės* „dusliosios priebalsės“ 84, *garsingosios priebalsės* 6 ir *balsingosios priebalsės* „skardžiosios priebalsės“ 84, *įrankininkas* 9¹⁵, 18 ir *įnagininkas* 34, 83, *sajunga* 8, 67 ir *sajungininkas* „jungtukas“ 29, *vientisasis būdvardis* 18 (p. 15 yra susieti *vientisi* ir *nedvilypuoti būdvardžiai*), *ištisasis būdvardis* 16 ir tikriausiai *paprastasis būdvardis* 22. Labiau variantais, negu sinonimais, reikėtų laikyti eilutės *suminkštinimo ženklas* 4, *suminkštinamas ženklelis* 6 ir *suminkštinimo ženklelis* 14 (visais trimis

¹⁵ Šioje vietoje išspausdinta *įrankininkas*, bet tai, be abejo, korektūros klaida, nes toliau vartojamas terminas *įrankininkas*.

atvejais turima galvoje raidė *i*) narius.

Aiškūs variantai yra terminai, kuriuose to paties pažymimojo žodžio pažyminiu vartojamos paprastosios ir įvardžiuotinės žodžių lytys, pvz.: *kieta priebalsė*¹⁶ 10, 35 ir *kietoji priebalsė* 35, *moteriškoji gimtis* 8 ir *moteriška gimtis* 16, *nepereinamieji veiksmažodžiai* 28 ir *nepereinami veiksmažodžiai* „negalininkiniai veiksmažodžiai“ 28, *nestačioji kalba* 77 ir *nestati kalba* „netiesioginė kalba“ 77, *pereinamieji veiksmažodžiai* 28 ir *pereinami veiksmažodžiai* „galininkiniai veiksmažodžiai“ 28, *rašomoji kalba* 1 ir *rašoma kalba* 23, *rašomoji lietuvių tarmė* 60 ir *rašoma tarmė* 4, *stačioji kalba* 77 ir *stati kalba* „tiesioginė kalba“ 79, *suminkštintoji priebalsė* 35 ir *suminkštinta priebalsė* 10, 35, *vientisei laikai* 30 ir *vientisi laikai* 29, 35, *vyriškoji gimtis* 8 ir *vyriška gimtis* 16 bei kt. Dažnių dažniausiai gramatikos terminuose yra vartojamos įvardžiuotinės būdvardžių, skaitvardžių bei dalyvių lytys, tad bent vienur kitur neišvardžiuotinės lytys gali būti paprasti apibūdinamieji pažyminiai, nerodantys išskiriamosios ypatybės. Štai gramatikos ištraukėlė, kurioje paprastosios ir įvardžiuotinės lytys vartojamos visai taip pat kaip paprastoje (nedalykinėje) kalboje:

„§ 76. Tikrieji veiksmažodžiai esti *pereinami* ir *nepereinami*.

Pereinamieji veiksmažodžiai reiškia veiksmą, kuris pereina ant kito kokio daikto; tasai pereinamas sakinyje daiktas vadinasi *tiesiuoju* arba *artimuoju dariniu* (p[r]oximum obiectum). Artimasis darinys tėra išreiškiamas priekininku (*ką?*) arba kiltininku (*ko?*). <...>.

Nepereinamieji veiksmažodžiai neturi prie savęs artimojo darinio; prie jų tegali būti tolimesnis darinys, kitais linksniais išreikštas, arba darinys su prielinksniu. <...>“ (p. 28).

Beje, labai įdomiu paprastųjų ir įvardžiuotinių lyčių vartosenos polinkiu reikėtų laikyti tai, kad tolesnysis iš dviejų pagrečiui sudėtų derinamųjų pažyminių terminuose dažniau yra paprastasis žodis, o esantis greta pažymimojo žodžio – įvardžiuotinis, pvz.: *būsimas atliktasis laikas* 32, *neveikiamas būtinasis veiksmažodis* 34 (bet plg. *neveikiamasis pereitis veiksmažodis* „neveikiamasis būtojo laiko daly-

¹⁶ „Lietuviškos kalbos gramatikoje“ tais pačiais terminais *balsė*, *dvibalsė*, *priebalsė*, *pusbalsė* vadinami ir garsai, ir raidės.

vis“ 34), *pereinamas atliktasis laikas* 31, *pereitas atliktasis laikas* 31, *pereitas mėgintasis laikas* 31, *pereitas paprastasis laikas* 30, *pereitas pasakojamasis laikas* 30 ir kt., nors atskirai vartojami tik terminai *būsimasis laikas* 30, *pereinamasis laikas* 30, *pereitasis laikas* 34 ir kt. Tai nėra visuotinis dalykas, nes esama ir kitokios vartosenos atvejų, pvz.: *linksniuojamieji neveikiamieji veiksmažodžiai* 34, *linksniuojamieji veikiamieji veiksmažodžiai* 33, *nelinksniuojamieji veikiamieji veiksmažodžiai* 34, net *neveikiamasis pereinamo laiko veiksmažodis* 34 ir kt., bet tokie pavyzdžiai, būdami terminų lipiniai ir įvardydami atskiras lytis ar jų grupes, galėtų būti laikomi ir nomenklatūriniais pavadinimais ar jiems artimais terminų junginiais. Kalbamą paprastųjų ir įvardžiuotinių lyčių santykių dalyką reikėtų atskirai nuodugniau iš įvairių šaltinių patyrinėti – juk tikrai įdomu, ar čia atspindėtas koks buvęs kalbos polinkis, ar tai tik atsitiktinis dalykas (bet tam tikros sistemos J. Jablonskio turėta – tokie laikų pavadinimai vienodai daryti).

Vienažodžių bei sudėtinių terminų santykis gramatikoje, galima sakyti, sutinka su bendruoju mūsų terminologijos polinkiu – vienažodis tėra beveik kas ketvirtas terminas. Panašiai du trečdaliai visų terminų yra dvižodžiai ir net dešimtadalio nesudaro ilgesni terminai (dažnesni trižodžiai ir daug retesni keturžodžiai). Darybos atžvilgiu vienažodžiai terminai ir sudėtinių terminų dėmenys yra įvairūs – čia remiamasi ir priesagų (*darinys* „papildinys“ 35, *tarinys* 72, *sakinys* 76; *kiltininkas* „kilmininkas“ 8, *vardininkas* 8; *linksniavimas* 8; *ištartis* 6, *rašyba* 6; būdvardžiai *būdvardinis*, -ė, *ypatinis*, -ė „asmeninis“, *išvardinis*, -ė „įvardinis“ terminuose *būdvardiniai prieveiksmiai* 57, *ypatiniai išvardžiai* 23, *išvardiniai veiksmažodžiai* „tik sangražiniai veiksmažodžiai“ 28 ir kt.), ir priešdėlių (*išvardis* 8, *priebalsė* 3, *prielinksnis* 8, *prieveiksmis* 8; būdvardžiai *beypatis*, -ė „beasmenis“, *bevardis*, -ė terminuose *beypatis sakiny* 73, 80, *beypatis veiksmažodis* 72, *bevardė gintis* 16 ir kt.) daryba, nevengiama dūrinių (*būdvardis* 8, *daiktavardis* 8, *daugskaita* 9, *dvibalsė* 5, *dviskaita* 9, *garsažodis* 69, *jausmažodis* 8, *liemengaly* 37, 54, *pusbalsė* 3, *skaitvardis* 8, *veiksmažodis* 19, *veiksmažodis* 8, *vienskaita* 9, *žodgalys* (ar *žodgalis*?) 37 ir sudėtinių terminų būdvardžiai *pusilgė balsė* 61, *savyveiksmis veiksmažodis* „sangražinis veiksmažodis“ 28, *tvirtapradis ilgumas* 3, *tvirtagalis ilgumas* 3, *vien-skiemenis žodis* 83). Sudurtiniai daiktavardžiai sudaro apie penkta-

dalį vienažodžių tos kalbos dalies terminų, jų čia gerokai daugiau negu priešdėlių vedinių. Be to, priešdėlių vedinius šioje gramatikoje J. Jablonskis laikė taip pat, matyt, sudurtiniais žodžiais, plg.: „Rašydami sudurtinius žodžius dažniausiai parodome ir tų žodžių kilmę; žodžiuose, sudurtuose iš prielinksnių *iš*, *už*, priebalsės *š* ir *ž* prieš *s*, *š*, *ž* išnyksta, bet, rašydami tokius žodžius, *š* ir *ž* teip-pat paliekame. Pavyzdžiai: *pùssalė* (Halbinsel), *žvākgalis*, *išsuñkti* (tar. *isuñkti*), *išsėmti* (tar. *isėmti*), *išžirgas* (tar. *žirgas* = *išsižergęs*), *užšókti*, *užžeñgti*, *užsieniai* (tar. *ušókti*, *užeñgti*, *ùsieniai*)“¹⁷ (p. 7). Tai lyg ir neleistų tarti (kad ir su abejonėmis) J. Jablonskį čia vengus sudurtinių žodžių¹⁸.

Tam tikra gramatikos terminų dalis yra nusižiūrėta iš kitų kalbų. Tačiau prie tikrų vertinių tebūtų galima skirti, ir tai, matyt, su išlygomis, tik vieną kitą terminą, pvz.: *apystova* „aplinkybė“ 7, 9, *lankstymas* 8 (ir *lankstyti* „kaityti“ 25, *nelankstomieji žodžiai* 55), *sajunga* „jungtukas“ 8, *sajungojimas* 28 (ir *sajungoti* „asmenuoti“ 29), *vardavietė* 8 (bet šis žodis tik tą vieną kartą kaip gretutinis terminas šalia *išvardžio* ir tejdėtas) ir kt. Gerokai daugiau bus sekinių, t. y. žodžių, padarytų sekant (bet ne aklai verčiant!) kitos kalbos ar kitų kalbų atitikmenis, pvz.: *įrankininkas* 18 (ir *įnagininkas* 83), *linksniavimas* „linksniuotė“ 9 (šis terminas gramatikoje yra dvireikšmis – jis vartojamas ir „kaitymo linksniais“ reikšme), *pabaiga* „galūnė“ 10 (terminas *galūnė* gramatikoje vartojamas gana plačiai, dažniau bene „lyčių darybos formanto“, reikšme), *šauksmininkas* 8, *tarinys* 72 ir kt. Be abejo, čia minėtini ir tokie sudėtiniai terminai, kaip *grįštamasis išvardis* „sangražinis įvardis“ 23, *grįštamasis veiksmažodis* 28, *nepereinamieji veiksmažodžiai* „negalininkiniai veiksmažodžiai“ 28, *nereiškiamasis sakymas* „bendratis“ 29, *pereinamieji veiksmažodžiai* „galinininkiniai veiksmažodžiai“ 28, *pereitas pasakojamasis laikas* „būtas is kartinis laikas“ 30, *pridedamasis sakiny s* „šalutinis sakiny s“ 67 ir kt. Turint prieš akis gramatikos terminų visumą, nepasirodė, kad bent apie

¹⁷ Tiesa, kitoje gramatikos vietoje priešdėliniai veiksmažodžiai vadinami *sudėtiniais veiksmažodžiais* (p. 17), čia vartojamas ir *priešdėlio* terminas. Be to, p. 24 sudurtiniais žodžiais pavadinti prie įvardžių skiriami *viens-añtro*, *viens-antrám*, *kits-kito*, *kits-kitám*, *viens-kito*, *viens-kitám*.

¹⁸ Plg. Piročkinas A. *Prie bendrinės kalbos ištakų* [...], 170.

kiek didesnę dalį neišlikusių iki šiol terminų būtų galima sakyti, kad jie esą kokie „griozdiški, neaiškūs“, „neretai pažodiniai vertiniai iš lotynų kalbos“ ar „šiaip nevykę darybiniu ar semantiniu atžvilgiu“ ir kad „tokių nevykėlių terminų“ esą nemažai¹⁹. Kaip minėta, pačioje XX a. pradžioje J. Jablonskis sparčiai brendė kaip kalbos teikybinių, netrukus jam teko labai įsitraukti į lietuviškos mokyklų ir kitos terminologijos kūrimo darbus, nusistojo iki šiol pripažįstami jo sąvokų įvardijimo pamatai, dėl to nenuostabu, kad naujosios „Lietuvių kalbos gramatikos“ 1918 (1919) ir 1922 m. leidimuose nemažai terminų buvo pakeista. Beje, beveik visi tų gramatikų terminai tebevartojami ir dabar, su jais susipažįsta visi lietuviai.

Didžiausia dvizodžių terminų dalis yra derinamojo pažyminio junginiai. Tuo pažyminiu dažniausiai eina būdvardžiai, rečiau (netoli trečdalis) dalyviai ir rečiausiai skaitvardžiai (trylikta dalis). Kai kurie būdvardžiai, dalyviai ir skaitvardžiai *pirmas* bei *antras* įeina į ne vieno termino sudėtį, pvz.: *tikrosios dvibalsės* 4 ir *netikrosios* arba *mišriosios dvibalsės* 4 (toliau gramatikoje vartojamas antras variantas), *tikrasis daiktavardis* „tikrinis daiktavardis“ 8 ir *netikrasis daiktavardis* „bendrinis daiktavardis“ 8, *tikrieji skaitvardžiai* „kiekiniai pagrindiniai skaitvardžiai“ 20, *tikrieji veiksmažodžiai* „darybiniai veiksmažodžiai“ 28 ir *netikrieji veiksmažodžiai* „būsenų veiksmažodžiai“ 28, *tikrieji prielinksniai* „senybiniai prielinksniai“ 59 ir *netikrieji* arba *prieveiksminiai prielinksniai* „naujybiniai prielinksniai“ 59, *tikrasis sakinyš* „pagrindinis sakinyš“ 67, *vietininkas tikrasis* arba *pirmasis* „esamasis vidaus vietininkas“ 9 ir *vietininkas netikrasis* arba *antrasis* „einamasis vidaus vietininkas“ 9; *ilgosios balsės* 3, *ilgieji skiemens* 3; *vientisas* arba *nedvilypuotas būdvardis* „paprastasis (neįvardžiuotinis) būdvardis“ 15 (ir *vientisasis būdvardis* 18), *vientisi laikai* „vientisiniai laikai“ 29 (ir *vientisieji laikai* 30); *grįžtamasis išvardis* „sangražinis įvardis“ 23, *grįžtamasis sąjungojimas* „sangražinis asmenavimas“ 35, *grįžtamasis veiksmaavardis* 33, *grįžtamasis veiksmažodis* 33, *grįžtamoji rūšis* (genus reflexivum) 35; *jungiamasis veiksmažodis* „pagalbinis veiksmažodis“ 29, *jungiamasis žodis* „t. p.“ 31, *jungiamoji balsė* 35

¹⁹ Žr. Palionis J. J. Jablonskis ir jo lietuvių kalbos vadovėliai [...], 28–29.

(turimas galvoje prieš mišrinių veiksmažodžių bendraties lyties priesagą *-ti* esantis balsis *ė*); *augštesnysis* arba *antrasis laipsnis* 20 (toliau vartojamas pirmasis terminas), *antrasis linksniavimas* „antroji linksniuotė“ 10, *antrasis vietininkas* „einamasis vidaus vietininkas“ 9, 10, 61, *antroji ypata* „antrasis asmuo“ 29 ir kt.

Tik daugmaž kas trylikto dvižodžio termino pažyminy yra nederinamasis, paprastai išreikštas daiktavardžio kilmininku, pvz.: *kalbos dalys* 8, *kirčio ženklai* 3, *sakinio sąnarys* „sakinio dalis“ 67, *žmonių kalba* 1, *žodžio formos* 7 ir kt. Be galo reti yra kitokie šios rūšies terminai, pavyzdžiui, galbūt terminu laikytinas žodžių junginys *reiškinys su prielinksniu* „žodžių junginys su prielinksniu“ 63.

Gerai du trečdaliai visų „Lietuviškos kalbos gramatikos“ kalbos mokslo terminų yra iš morfologijos srities. Šia proga neišleistina iš akių, kad ir pačioje knygoje daugiausia vietos (trys ketvirtadaliai teksto, t. y. 62 puslapiai iš 84) yra skirta morfologijai, kalbos dalims aptarti. Morfologijos terminai vėlesniuose J. Jablonskio darbuose kito labiau, negu čia vartotieji fonetikos, sintaksės bei bendrieji kalbos mokslo terminai. Beje, iš tų kitų pusė yra fonetikos terminai ir daugmaž po vienodai sintaksės bei bendrųjų kalbotyros terminų (prie pastarųjų čia skiriami tokie terminai, kaip *gramatika* 1, *kalba* 3, *rašyba* 6, *rašoma tarmė* 1, *rašomoji kalba* 1, *svetimos(ios) kalbos* 1, 69, *šneka-moji kalba* 1, *tarmė* 1, *tarmelė* 1, *žmonių kalba* 1, *žodis* 3 ir kt.).

Šiame straipsnyje pagvildyti tik kai kurie 1901 m. Petro Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatikos“ terminų dalykai. Ne vieną iš jų reikėtų plačiau ir nuodugniau išnagrinėti. Be to, nemažai įdomybių, įskaitant ir terminų šaltinių bei įtakų klausimą, šį kartą apskritai palikta nuošaly. A. Piročkinas, pagretinęs „Lietuviškos kalbos gramatikos“ ir K. Jauniaus vartotus terminus, išvedė, kad „K. Jaunių galėtume vadinti šios gramatikos terminų dvasios tėvu“ ir kad tos „gramatikos terminai buvo tarpinė grandis, jungianti senąją ikijablonskinę terminiją su 1919 m. gramatikos, o kartu ir su mūsų dienų kalbos terminais“²⁰. Jei taip, turbūt būtų galima manyti, kad po dvylikos metų, 1913 m. „Lietuvių tautoje“ paskelbtoje studijoje apie 1911 m.

²⁰ Piročkinas A. Min. veik., 171, 172.

K. Jauniaus gramatiką, J. Jablonskis aistriai atsisveikino su K. Jauniaus terminų tradicija ir parodė esminį ir nesenstantį terminų darybos pamatą – „terminai, naujai daromi, turi būti dirbami taip, kaip yra žmonių dirbami paprastieji kalbos žodžiai“²¹ (K. Jauniaus gramatikos terminams, jo nuomone, to trūko). Bet ar tikrai J. Jablonskis taip neigiamai būtų tuomet žiūrėjęs ir į savuosius 1901 m. terminus? Šį labai svarbų mūsų terminologijos raidos ir brendimo klausimą būtinai reikia tam tyčia ir atsidėjus ištirti. O šiuo tarpu drįstama teigti, kad 1901 m. išleista Petro Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatika“ dabar, po šimto metų, dar neatrodo pasenusi (tad beįdomi kalbos istorikams) ar dėl terminų nesuprantama (nors gera jų dalis per keliolika XX a. pradžios metų buvo pakeista; beje, šį dalyką galima išreikšti ir kitaip – didelė gramatikos terminų dalis, daugmaž pusė, tebėra vartojama ir dabartiniame kalbos moksle). Tai tebuvo siaura gramatika, visų pirma morfologija, bet labai džiaugtumėmės, kad bent tiek, kiek joje parašyta, tų dalykų mokėtų dabartines vidurinės mokyklas ir gimnazijas baigianti jaunuomenė.

**TERMS OF LINGUISTICS IN PETRAS KRIAUŠAITIS
„LIETUVIŠKOS KALBOS GRAMATIKA“ (1901)**

Summary

This paper reviews the presentation of terms, investigates synonyms and variants of terms, as well as matters of structure and derivation and analyses question of the fate of those terms. It is pointed out that Latin equivalents in brackets are given to almost one third of terms of linguistics and they could be considered as explanations of meanings of Lithuanian terms. Approximately a half of terms from this grammar are still being used as Lithuanian terms of morphology (they make the biggest part), phonetics, syntax and general linguistics.

Stasys KEINYS

Lietuvių kalbos institutas
Antakalnio g. 6, 2055 Vilnius
E. paštas termin@ktl.mii.lt

Gauta 2001 09 19

²¹ *Jablonskio raštai* 3, Kaunas, 1934, 37.